

životni standard seoskog stanovništva

alija hodžić

institut za društvena
istraživanja
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, jugoslavija

U suvremenom jugoslavenskom selu već sasvim dominira novčani dio u ukupnom prihodu pretežno formiran radom izvan poljoprivrednog gospodarstva. Razmjenom rada i proizvoda sa globalnim društvom (gradom) selo se urbanizira, što je osnova širenja masovne kulture, standardizacije i unifikacije načina života.

Životni standard seoskog stanovništva još uvelike je, međutim, ovisan o karakteristikama individualne poljoprivrede, njenog mjesta u ukupnoj privredi i vrednovanja u društvu. Uz znatne oscilacije u pojedinim periodima (a koje su u vezi sa promjenama u globalnom društvu), seosko stanovništvo, a svakako i poljoprivredno, uspijeva da prati kretanje životnog standarda gradskog stanovništva, pa da i smanji, iz ranijih perioda, izrazito velike razlike. Modernizacija seoskog života više se ispoljava u ličnoj potrošnji nego li u poljoprivrednoj proizvodnji. Očud bi se moglo govoriti o dominaciji potreba nad proizvodnjom, šta onda, s jedne strane, doprinosi konzervaciji proizvodnje (niska produktivnost, mala specijalizacija itd.), a s druge strane, proizvodi kod seoskog stanovništva privid (jer se na takvoj proizvodnji ne može relativno trajno utemeljiti) emancipacije kao već dovršene integracije.

primljeno lipnja 1988.

—→ Nedinamičnoj proizvodnji seljačkog gospodarstva odgovarala je stabilna i nedinamična (neelastična) potrošnja.*) Relativna samodovoljnost porodičnog gospodarstva iznova je proizvodila istu ekonomsku i porodičnu strukturu, te kolektivistički tip kulture sa dominacijom autoritarnog i patrijarhalnog načela.

Racionalitet ove zajednice nalazio se u njenom (samo)održanju. Kontakti sa vanjskim svijetom nadopunjavali su eventualnu vlastitu nedostatnost, struktura potrošnje (potreba) određivala je strukturu proizvodnje, a raspodjela se temeljila prije svega na načelu ograničenog dobra. Čitav ekonomski socijalni i kulturni život bio je pod kontrolom seoske i porodične zajednice. Izvana nametnuta dominacija »ukalkulirana« je u način funkcioniranja zajednice. »Kulturni obrasci seoske tradicionalne za-

*) (Ne)elastičnost se ovdje pojavljuje kao pitanje dobre i loše godine.

jednice – kaže Z. Bauman – izrazito su antišizmatični. Oni insistiraju na optimalizaciji zadovoljenja i oštro osuđuju težnju ka maksimalizaciji u bilo kojoj oblasti. Kultura koja širi stabilno zadovoljenje iz postojećeg stanja stvari i nespремnost za napuštanje nasleđene životne situacije nadgrađuje stabilnu društvenu strukturu podređenu zahtjevima bezbednosti.«¹⁾

Ovaj tip seljačkog gospodarstva i seoske zajednice mogao se međutim održati samo pod uvjetom da u globalnom društvu kojemu zajednica pripada, ne vladaju bitno drukčiji odnosi. Prosta razmjena, bilo naturalna ili novčana, još u osnovi ne remeti odnose u ovoj zajednici niti mijenja njenu kulturu. Tek globalno tržište (roba, radne snage, usluga, znanja itd.) uvodi nove principe racionalnosti ekonomskog poslovanja (dobit), određuje strukturu proizvodnje, a time i potrošnje. Izmjenjena i u pravilu reducirana struktura proizvodnje na seljačkom porodičnom gospodarstvu nije više dovoljna za zadovoljavanje potreba njegovih članova. Čitavo se društvo na izvjesnom nivou unificira. Masovna proizvodnja i potrošnja osnova je procesa unifikacije, a to je, onda, i osnova širenja masovne kulture.

Širenje masovne kulture moguće je, pak, pod određenim historijskim uvjetima: ako je razvijena podjela rada, razmjena, ako je proizvodnja serijska, standardizirana i tipizirana, ako postoje određene mogućnosti vertikalne i horizontalne društvene pokretljivosti, itd. Mada se masovna kultura, tj. njeno širenje, temelji na automatiziranom i stvaralački pasivnom pojedincu ona je istovremeno i integrativni »moment« društva (jer unificira i proširuje obim zajedničkih iskustava) i osnova za univerzalizaciju njegove kulture. »U tome kako se hranimo, kako i šta jedemo, kako i gdje stanujemo – i u tome dolazi do izražaja humaniziranost ljudskog roda.«²⁾ Način kako ljudi zadovoljavaju svoje osnovne potrebe je kulturna infrastruktura jednog društva. Da bi mogla nastati kultura koja je bogata u individualnim diferencijacijama, moraju se dokinuti ili svesti na beznačajne razlike potkulture lokalnog, regionalnog ili klasnog karaktera, a što znači da se »moraju standardizirati društvene situacije članova društva i shodno tome kriteriji za određivanje funkcionalnosti elemenata kulture«.³⁾ Pitanje je koliko je suvremeno jugoslavensko seljaštvo i seosko stanovništvo uključeno u procese kulturne unifikacije, da li se njihova podkultura reproducira i koji su to procesi koji to podržavaju ili onemogućuju.

Životni standard, njegova struktura i razina (područje susreta ekonomske analize i analize kulture) opći je indikator postojeće strukture potreba i jednog »sloja« vrijednosnih orijentacija. Otud, u uvjetima masovne proizvodnje, analiza ovog područja jest analiza značajnog segmenta masovne kulture kao »prostora« unifikacije i standardizacije života, stvarnog i simboličkog vrednovanja ljudskih napora i akcija.

raspoloživa sredstva

Socijalizam u Jugoslaviji suočio se sa dominantno agrarnom i uz to vrlo nepovoljnom proizvodnom strukturom (mali posjed, višak radne snage, loša opremljenost sredstvima rada, pretežno tradicionalna kultura pro-

1) Z. Bauman: **Kultura i društvo**, Prosveta, Beograd, 1984, str. 271.

2) A. Heler: **Svakodnevni život**, Nolit, Beograd 1978, str. 112.

3) Z. Bauman: **Dve beleške o masovnoj kulturi**, Gledišta, Beograd, 8—9/1969.

izvodnje itd.). Seljaštvo se, pak, suočilo sa novim sistemom društvenih odnosa u kojemu za njega nisu bili osigurani uvjeti ekonomske reprodukcije i razvoja. Socijalizam je u seljaštvu našao jeftinu radnu snagu (kako u industriji, tako i u poljoprivredi), a seljaštvo je (već uveliko pauperizirano, padom kapitalizma i zatim ratnim razaranjem), sasvim ili djelomično napuštajući poljoprivredu, u socijalizmu našlo osnovnu socijalnu sigurnost, dakle ono što u pretežnom svom dijelu nije imalo.

Novi izgledi seljaštva, otvaranje kanala socijalne promocije, s jedne strane i s druge, destimuliranje reprodukcije seljačkog gospodarstva (zemljišni maksimum, zabrana kupovanja traktora, politika cijena, socijalna nesigurnost, percepcija seljaka kao ostatka već »prevaziđene prošlosti« itd.) proizveli su situaciju u kojoj se seljakom postaje (ili seljakom ostaje) u pravilu samo u nedostatku izbora. Životni se standard poljoprivrednih domaćinstava pojavljuje samo kao jedna rezultanta (a istovremeno i činilac) na tome zasnovanog procesa industrijalizacije i deagrarizacije. Ukupna raspoloživa sredstva poljoprivrednih domaćinstava su kroz čitav period »izgradnje socijalizma« niža od sredstava prosječnog domaćinstva.

Tablica 1

Ukupna raspoloživa sredstva — po članu domaćinstva

Domaćinstva	Godine		
	1963.	1973.	1983.
Sva domaćinstva	100	100,0	100,0
Poljoprivredna	68,2	70,0	87,5
Mješovita	93,2	87,1	92,4
Nepoljoprivredna	129,9	125,3	106,5

Izvor: Anketa SZS*, SB br. 399, 921, 1551.

Na temelju prikazanih podataka u tablici 1 moglo bi se primijetiti da se razlike između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih domaćinstava bitno smanjuju. Dok je u 1963. godini razlika između njih bila 62 procentna poena u korist nepoljoprivrednih domaćinstava, dotle je ona u 1983. godini smanjena na svega 18 procentnih poena. Ali razlika 1963–1983. nije rezultat kontinuiranog procesa u kojemu poljoprivrednici u društvenoj raspodjeli na nepoljoprivrednike dobivaju izrazito povoljniji položaj. Jer, ova se razlika (62 procentna poena) prema podacima petogodišnje statističke ankete (SB br. 1313), pojavljuje i 1978. godine (u odnosu na prosječnog člana domaćinstva član poljoprivrednog domaćinstva ima 62, a član nepoljoprivrednog domaćinstva 124 procentna poena). Valja napomenuti da se prema podacima ankete SZS iz 1986 (uzorak je 6109 ispitivanih domaćinstava), ova razlika u odnosu na 1983. opet povećava, mada ne značajno: 81,3 prema 110,8, te iznosi svega 30 procentnih poena. Razlike između tipova domaćinstava niti su stalne niti imaju neki jednosmjernan pravac promjene. One izrazito variraju i najvjerojatnije su generirane globalnom društvenom raspodjelom, koja uz odsustvo vanjske konkurencije, seljacima kao samostalnijim proizvođačima (u odnosu na one u socijaliziranom sektoru povremeno »spontano« fleksibilni-

*) Ankete su rađene na uzorcima od 16.567. 17.875 i 19.385 ispitivanih domaćinstava.

je oblike »ponašanja«.*) Povećane mogućnosti fleksibilnijih oblika »ponašanja«, svakako više odgovaraju jačim individualnim poljoprivrednim gospodarstvima. Oni mogu bolje kontrolirati i usmjeravati svoju proizvodnju i plasirati svoje proizvode u, za njih, najpovoljnijim trenucima. To pokazuju i rezultati spomenute statističke ankete. U 1983. godini, povoljnijoj od drugih navedenih godina za poljoprivredna domaćinstva, seljaci Vojvodine i Slovenije, dakle, seljaci sa najjačim prosječnim gospodarstvom, imali su znatno veća raspoloživa sredstva ne samo u odnosu na seljake iz drugih regija već i (po članu domaćinstva) veća raspoloživa sredstva u odnosu na nepoljoprivrednike iz svojih regija (u Sloveniji za 9,2, a u Vojvodini za čak 28,9 procentnih poena). Spomenute godine najveća razlika (3 : 1) u ukupno raspoloživim sredstvima po članu domaćinstva bila je između poljoprivrednih domaćinstava Slovenije i Kosova. Visina raspoloživih sredstava i razlike između tipova domaćinstava i regija ovdje su osnova za analizu zadovoljavanja i strukturiranja potreba ili, kada je u pitanju seljaštvo i njegovo historijsko »zaostajanje«, osnova za analizu njegove integracije (modernizacije, kulturne emancipacije itd.) u globalno društvo. S obzirom na specifičan položaj seljaštva u socijalizmu (jugoslavenskog tipa) ti procesi integracije vrlo su složeni i protivuriječni. Mogućnosti modernizacije u sferi proizvodnje, zbog sistematskih unutrašnjih i vanjskih zapreka, su izrazito skromne, pa su napori za moderniziranje života pretežno usmjereni na sferu potrošnje. Produktivnost rada u datim uvjetima, mjeri se po jedinici površine, a ne po jednom radniku. Produktivnost po jednom radniku, mjerilu tržišno regulirane privrede, u seljačkoj privredi može imati primjenu tek kada je razgrađena seoska i porodična zajednica, kada seljak nastupa kao poduzetnik, kada radna snaga sa gospodarstva, koja se uspostavlja kao višak, ima mogućnosti upošljavanja izvan gospodarstva, kada seljakovoj proizvodnji nije svrha snabdijevanje stanovništva već snabdijevanje tržišta. U uvjetima odsustva globalnog tržišta ili njegovog prividnog djelovanja, kriteriji produktivnosti su izvan racionalnog tržišno regulirane privrede. To ne znači da kriteriji nisu racionalni. Racionalnost je samo drugog tipa. Proizvedena je načinom reprodukcije porodičnog gospodarstva, samim održavanjem i vrijednostima porodične zajednice. »Zemljoradnička privreda u izvantržišnim uslovima u suštini je relativno produktivna kada je obračunata po hektaru, a relativno malo produktivna kada je obračunata po glavi zaposlenog na zemlji«.4) Uvjeren u svoju samostalnost, do koje mu je stalo, jer bez nje po vlastitom razumijevanju ne može da se reproducira, moderni seljak će težiti tržištu, gdje će se, međutim, u pravilu sudariti sa »nepravednim« ili »nepoštenim« vrednovanjem njegova rada (a on zna koliko se trudio i koliko taj trud u usporedbi s drugima vrijedi), pa će tražiti da ga se zaštiti od tog istog tržišta. Tako će se on stalno kretati između potrebe za samostalnošću i potrebe za zaštitom. A zaštititi seljaštvo koji reproducira nisku produktivnost znači onemogućavanje ili ublažavanje diferencijacije, onemogućavanje modernizacije njegove proizvodnje i usmjeravanje seljaštva na integraciju u društvo kroz potrošnju. Sasvim je jasno da se time preferira industrijska proizvodnja, pa je učinjena zaštita zapravo za poljoprivrednu proizvodnju kontraproduktivna.** Da bi, dakle, modernizirao svoj život se-

*) Izgleda da u ekonomskoj krizi, u datim proizvodnim odnosima, seljaci u društvenoj raspodjeli relativno bolje prolaze. U odnosu na 1973. godinu ukupno raspoloživa sredstva po članu domaćinstva su 1983. godine nominalno 13,6 puta veća kod poljoprivrednih, 11,5 kod mješovitih, a 9,2 puta kod nepoljoprivrednih domaćinstava.

4) Z. Bauman: Kultura i društvo, Prosveta, Beograd, 1984, str. 276.

**) Selektivno stimulirana (de)agrarizacija stoga se nameće kao osnova nove ekonomske politike prema seljaštvu.

ljak mora nabaviti industrijski proizvod, a to ne može bez novca. Otud on mora unovčiti svoj proizvod. Njegova će potrošnja konačno poprimiti dominantno novčani oblik, a naturalna će se zadržati skoro isključivo u ishrani.

Tablica 2

Udio naturalne potrošnje u ukupno raspoloživim sredstvima — po članu domaćinstva

Tip domaćinstva	Godine			
	1963.	1973.	1978.	1983.
Poljoprivredna	54,5	42,8	39,4	36,2
Mješovita	33,9	27,1	22,7	27,1
Nepoljoprivredna	1,9	1,1	0,5	4,0

Izvor: SB, br. 399, 921, 1313, 1551.

Autarkičnost u zadovoljavanju potreba (potrošnje) u osnovi je nestala. Poljoprivredna domaćinstva, a još više seoska (kod kojih već sasvim dominira stvaranje dohotka izvan gospodarstva) sve više se približavaju konzumskom tipu gradskih domaćinstava. Iz podataka prikazanih u tabeli 2 vidi se da kod svih tipova domaćinstava postoji znatno opadanje udjela naturalne potrošnje u ukupno raspoloživim sredstvima odnosno ličnoj potrošnji, sve do 1978. godine. Ovo smanjenje je kod poljoprivrednih domaćinstava nastavljeno i poslije te godine, dok je kod mješovitih i nepoljoprivrednih domaćinstava došlo do povećanja. Integracijom seljaštva u globalne društvene procese stvorena je struktura potreba koja se može održati tek posredstvom novca. Tu strukturu potreba, kao izraz svoje emancipacije, seljaštvo će teško, i u kriznim godinama, napustiti. U ekonomski nerazvijenim područjima ona je već skoro iscrpila mogućnosti razmjene (poljoprivrednih za industrijske proizvode), pa je i pad udjela naturalne potrošnje u ukupnoj ličnoj potrošnji u periodu 1973–1983. tako i najmanji. (U Crnoj Gori svega 1,3 procentna poena, na Kosovu 3,6 i u Makedoniji 3,9.) Naprotiv, u najrazvijenijim područjima u naznačenom su periodu zabilježene najveće promjene (11,2 procentna poena u Sloveniji i 12,0 u Vojvodini). Jasno, poljoprivrednici i iz razvijenih i iz nerazvijenih područja nastoje zadržati samo nužni dio vlastitih proizvoda, kako bi na taj način, kroz razmjenu, jedni – bar održali, a drugi – možda i obogatili strukturu svojih potreba. Svakako, mogućnosti za to nastojanje nisu im podjednake. Općenito, niska produktivnost rada jugoslavenskog seljaštva⁵⁾, stvorena struktura potreba i aspiracija, kao i izrazito male mogućnosti za modernizaciju proizvodnje (uslijed nepovoljne agrarne strukture), a prije svega male mogućnosti za »stvaranje kapitalom intenzivne poljoprivrede« (tehničke, biološke, organizacione i druge inovacije),⁶⁾ pod datim društvenim pretpostavkama, reproduciraju svu složenost, agrarnog i seljačkog pitanja u socijalizmu.*

5) V. Stipetić: **Prijeti li glad?** Globus, Zagreb, 1976.
6) V. Stipetić: Isto, str. 199.

*) U seljačkoj proizvodnji reproducirat će se niska produktivnost po jednom radniku, kao i postojeće regionalne razlike. (»U Vojvodini za proizvodnju 100 kg pšenice seljak utroši 10 sati živog rada, a u Makedoniji čak 26 sati. Za kukuruz su razlike još veće.«⁷⁾ Suvremena kriza će smanjiti, inače male mogućnosti, diferencijacije u individualnoj poljoprivredi (reprodukcija mješovitosti u djelatnosti seoskog stanovništva), već napuštene parcele (loše i udaljene od kuće) vjerojatno će se ponovo početi obrađivati (što će još više smanjiti produktivnost), cijene poljoprivrednih proizvoda (održavanje postojećeg, ali istovremeno i nestabilnog života standarda poljoprivrednika), zadržat će relativno visok nivo, zadržat će se, također, i niska iskoristivost postojećih sredstava, proizvodi po kvalitetu bit će lošiji, itd.

7) V. Stipetić: Isto, str. 211

Seljačko porodično gospodarstvo sasvim je, u odnosu na tradicionalni način njegove reprodukcije, reduciralo mnogobrojne svoje djelatnosti. Ono se skoro isključivo svodi na proizvodnju hrane i industrijskih sirovina. Time je seljaštvo postalo ovisno od svoje okoline ne samo u vlastitoj ekonomskoj reprodukciji, već i u zadovoljavanju velike većine svojih potreba. Ono je prisiljeno, integrirajući se u globalno društvo, na sve veću razmjenu, kako bi s novcem, koji dobija u toj razmjeni, mogao zadovoljiti kako novonastale potrebe, tako i one koje je nekad zadovoljavalo kućnom proizvodnjom. Zato se vrijednost njegove prirodne potrošnje može skoro isključivo svesti na ishranu, piće i ogrijev. Sve ostalo je sasvim zanemarivo (tablica 3).

Tablica 3

Struktura prirodne potrošnje poljoprivrednih domaćinstava
— po članu domaćinstva

Vrsta potrošnje	Godine		
	1963.	1973.	1983.
Vrijednost prirodne potrošnje	100,0	100,0	100,0
Ishrana	82,5	81,6	85,0
Piće	7,9	9,1	6,2
Ogrijev	6,1	7,5	8,0
Odjeća i obuća	2,2	1,0	0,7
Trajna dobra	0,8	0,6	0,1
Ostalo	0,4	0,2	0,0

Izvor: Anketa SZS, SB br. 399, 921, 1551.

Razgradnja autarkičnosti seljačkog porodičnog gospodarstva u Jugoslaviji za većinu seljaštva dovršena je u socijalistički organiziranom društvu. Otuda posljedice ove razgradnje za funkcioniranje gospodarstva ne mogu biti istovjetne, kao one koje su se desile u kapitalistički organiziranom društvu. Ovdje nas interesira funkcija novca u ekonomskoj reprodukciji i ličnoj potrošnji. Naime, dok u autarkično organiziranoj seljačkoj privredi novac ima marginalne funkcije pa »u biti služi kao instrument transakcije između dvije ekonomije«⁸⁾ (seljačke ekonomije i ekonomije globalnog društva) u kapitalistički organiziranoj ekonomiji novac funkcionira, da bi se društvo moglo reproducirati, kao kapital. Svakako da način reprodukcije seljačkog gospodarstva ne može, kao dio, mada specifičan, globalne ekonomije, prema tome ostati ravnodušan. Uz sva nastojanja da sačuva svoju stabilnost, seljak je prisiljen na privrednu računicu, proračunatost, kalkulaciju. Prisiljen je, dakle, da u organizaciji vlastitog gospodarstva uključi kapitalističku racionalnost, mada su mogućnosti zbog relativno stalnih i skoro zadanih troškova i uvjeta proizvodnje, za poslovno manevriranje, u odnosu na industrijskog preduzetnika, znatno manje. U socijalizmu pak, gdje novac nema funkciju kapitala, odakle se, dakle, seljaku ne emitiraju poruke o kalkulaciji, akumulaciji itd, seljačka ekonomija će uspjeti zadržati neka tradicionalna obilježja (mada, dakako, »modernizirana«), kao što je zatvaranje kruga ili uspostavljanje ravnoteže proizvodnje-potrošnje (gdje potrošnja dominira nad proizvodnjom), i gdje će onda eventualni višak novca dobijen raz-

8) H. Mendras: Seljačka društva, Globus, Zagreb 1986, str. 69.

mjenom, prije biti upotrebljen u potrošnji (ili štednji za teška vremena) nego u proizvodnji. On je stoga više sklon radnom naprezanju, iscrpljenju koje, dakako, ima svoje granice (čime smanjuje troškove proizvodnje) nego modernizaciji proizvodnje, koja, opet, nije ograničena samo ovom seljačkom logikom poslovanja već je stimulirana i vanjskim zaprekama. Pa i pored toga, seljak nije u mogućnosti da zadrži ukupnu proizvodnju na porodičnom gospodarstvu. On će eliminirati kućnu proizvodnju (tablica 3), ali će vrlo sporo mijenjati poljoprivrednu proizvodnu strukturu.*) Otuda i određena konvergencija socijalističkog načina proizvodnje i reprodukcije seljačkog porodičnog gospodarstva. Konvergencija se, dakako odnosi na strukturu i organizaciju ova dva socijalna sistema, jer i u jednom i u drugom se sistem potreba (čijom regulacijom se podržava socijalni sistem), nameće sistemu proizvodnje. Krajnje konsekvence su niska produktivnost i niska lična potrošnja.

Ubrzana industrijalizacija izrazito agrarnog društva nije se mogla izvršiti bez velikih prelijevanja iz poljoprivrede u industriju (tzv. prvobitna socijalistička akumulacija). Tek su 1956. godine (deset godina nakon uspostavljanja novih društvenih odnosa) uspostavljeni raniji pariteti cijena poljoprivrednih i industrijskih proizvoda.⁹⁾ Ako se tome dodaju ogromna ratna razaranja i druge štete, onda je jasno da su u tom periodu sredstva za život u seljaštva bila izrazito skromna.

Velika oskudica prehrambenih proizvoda i »usavršavanje« tržišta postepeno su normalizirali odnose seljaštva i novog poretka. Rast cijena poljoprivrednih proizvoda povećao je ličnu potrošnju seljaštva, a industrijska proizvodnja u seljaštvu je našla masovnog potrošača. Naturalna potrošnja se stalno smanjuje i održala se skoro isključivo u ishrani. Industrijski proizvodi i pretežno novi tip usluga (uglavnom nastalih na industrijskoj proizvodnji) sasvim su zagospodarili potrošnjom u seljaka. Kućna proizvodnja u osnovi je eliminirana. Seljaštvo se, dakle, integriralo u složen sistem razmjene i time konačno napustilo svoju višestoljetnu relativnu autarkičnost.

struktura potrošnje

Približavanje seljaštva, mada kolebljivo i nesigurno, u ličnoj potrošnji drugom (gradskom) stanovništvu rezultat je ne samo povoljnijeg vrednovanja individualne raspodjele raspoloživih sredstava. U toj raspodjeli seljaštvo je, kao i čitavo seosko stanovništvo, dominantno usmjereno ka potrošnji. Pitanje je, međutim, da li je ovo usmjerenje rezultat izbora ili, pak, ukupnog društvenog položaja ove relativno autonomne grupe poduzetnika u dominantno nepoduzetničkom društvu. Poduzetničko ponašanje seljaštva (što između ostalog, bar jednim dijelom, podrazumijeva proširenje i modernizaciju proizvodnje, a time i povećanu diferencijaciju unutar i seljaštva i društva), brzo bi se sudarilo sa nadmoćnom okolinom. Otuda su već trajno mala ulaganja u gospodarstvo (tablica 4) vjerovatno znatno više rezultat vanjskih ograničenja nego što su rezultat izbora.

*) Nizak nivo specijalizacije ili tzv. svaštarenje u proizvodnji, još uvijek izrazito prisutno u individualnoj poljoprivredi Jugoslavije, pokazatelj je veće spremnosti seljaka za održanje postojeće sigurnosti nego za ulaznje u poslovni rizik.

9) V. Stipetić: Isto. str. 226.

Tablica 4

Struktura upotrebe raspoloživih sredstava seoskih domaćinstava

Raspodjela	Godine					
	1958	1963	1968	1973	1978	1983
Ukupno raspoloživa sredstva	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Lična potrošnja i ulaganje u stambene zgrade	69,2	65,8	64,7	61,2	60,5	53,3
Ulaganja u gospodarstvo	6,1	3,9	6,9	8,6	8,2	6,9
Otplata duga	2,6	2,8	3,1	3,0	3,8	2,0
Razlika u gotovom novcu	6,9	12,5	11,0	11,3	8,9	15,9
Ostalo	15,2	15,0	14,3	15,9	18,6	21,9

Izvor: Statistički bilten br. 353, 1483, SZS.

Relativno stabilna struktura raspodjele dohotka*) sa niskim ulaganjem u gospodarstvo i malim otplatama duga, pokazatelj je trajne usmjerenosti seoskog domaćinstva ka potrošnji i njegovog gospodarstva ka stagnaciji (odsustvo ekspanzivnog tipa reprodukcije).

Sfera potrošnje javlja se, dakle, kao rodno mjesto integracije seljaštva i seoskog stanovništva u globalno društvo, kao sfera gdje seljak upoznaje sebe, jer proizvodna je sfera zakočena i ograničena. Da bi zadovoljilo svoje potrebe, seljaštvo mora dio svojih proizvodnih aktivnosti, stalno ili povremeno, realizirati izvan (ograničenih potencijala) svoga gospodarstva, i vlastite proizvode razmijeniti za druge proizvode i usluge. Otuda je potrošnja seoskog stanovništva, a dijelom i samog seljaštva, izgubila obilježja sezonske potrošnje, pa je postala kontinuirana – mjesečna i dnevna. Redovni novčani prihodi, također, denaturaliziraju potrošnju, a dominantno novčani oblik potrošnje stvara i nove potrošačke navike, »uznemirava« porodičnu kalkulaciju i privredni račun. Novčani oblik potrošnje otkriva nedovoljnost privrednog računa zatvorenog porodičnog gospodarskog sistema i postavlja zahtjeve (nametnute od određenog mehanizma društvenog prihvatanja seljačkog proizvoda), za novu kalkulaciju. Uključen u razmjenu i novčanu potrošnju, seljak nastoji stabilizirati narušenu ravnotežu: potrošnja (potrebe) – proizvodnja. Tu se, međutim, sudara sa unutrašnjim i vanjskim ograničenjima svoje ekonomske reprodukcije, pa da bi zadovoljio potrebe on aktivnosti usmjerava na stalni ili povremeni angažman izvan gospodarstva. To je pouzdan proces marginalizacije gospodarstva u životu seoskog stanovništva, proces koji se, u datim uvjetima reprodukcije seljačkog gospodarstva, može ublažiti ili zaustaviti općom ekonomskom krizom. Tada do izražaja dolazi ekonomsko-zaštitna funkcija gospodarstva, sa svaštarenjem u proizvodnoj strukturi i niskom produktivnošću rada. Ovo se prije svega odnosi na seoska mješovita domaćinstva, dakle, ona koja dominiraju u suvremenom jugoslavenskom selu. Povratak poljoprivredi javlja se kao pokušaj zaštite ostvarenog nivoa potrošnje i postojećeg sistema potreba.

*) Udio lične potrošnje i ulaganje u stambene zgrade 1983, najmanji je udio u raspoloživim sredstvima za svih 30 godina. Već slijedeće (1984. god.) on će iznositi 61,8% i tako se vratiti na 1965. god. (61,9%).

Kulturu seljaštva, od momenta razgradnje njegove relativne autarkije i otvaranja prema procesima globalnog društva karakterizira receptivnost. Modernizacija njegovog života pojavljuje se kao proces permanentnog usvajanja novih oblika i sadržaja života koje mu nudi industrijski i urbani svijet. S obzirom da se svijet pojavljuje kao zbirka stvari te da se čitava ta zbirka ne može posjedovati, aktivan momenat u usvajanju njenih pojedinih elemenata je selektivnost. Sama, pak, selektivnost pretpostavlja određeni sistem vrijednosti pomoću kojeg se vrši usvajanje i selekcija. Struktura potrošnje (sistem potreba) može se smatrati realiziranim (implicitnim) sistemom vrijednosti. Vidjeli smo da u raspodjeli dohotka poljoprivrednih domaćinstava sasvim dominira lična potrošnja, te da su ulaganja u gospodarstvo izrazito niska. Ova raspodjela vjerovatno je rezultat unutrašnjih i vanjskih zapreka u reprodukciji individualnog poljoprivrednog gospodarstva. Da bi realizirao postojeću i aspiriranu razinu lične potrošnje seljak će, u odsustvu većih investicija (modernizacije), trošiti do iscrpljenja, svoj živi rad. S ovog stanovišta sasvim je svejedno da li je to bezgranično trošenje živog rada realizirano izvan ili na samom gospodarstvu. Sa stanovišta poljoprivredne proizvodnje to, svakako, znači njeno konzerviranje. Ali sa stanovišta slike koju seljak želi stvoriti o sebi (»birajući« stvari u svijetu zbirke stvari) to znači modernizaciju nekih područja njegovog života. Cijena koja se pri tome plaća ukalkulirana je u aspirirani ili ostvareni dobitak. Stoga je analiza strukture lične potrošnje seljaštva i seoskog stanovništva istovremeno i analiza intencionalnosti i željenog postignuća, kao i analiza kulturne integracije seljaštva u procese globalnog društva.

Tablica 5

Struktura lične potrošnje — po članu domaćinstva

Vrsta potrošnje/tip domaćinstva	Godine			
	1963	1973	1978	1983
Upotrebljena sredstva	100,0	100,0	100,0	100,0
Ishrana				
— poljoprivredna	59,5	48,5	48,2	44,1
— mješovita	50,2	41,0	38,4	39,9
— nepoljoprivredna	41,3	34,4	31,4	36,8
Piće				
— poljoprivredna	5,5	5,9	6,4	4,4
— mješovita	4,9	5,5	5,4	4,4
— nepoljoprivredna	2,5	3,2	3,2	3,1
Odjeća i obuća				
— poljoprivredna	8,3	6,0	5,4	6,2
— mješovita	9,4	7,0	6,1	7,0
— nepoljoprivredna	10,5	7,4	6,8	7,2
Stanovanje, ogrjev osvjetljenje				
— poljoprivredna	7,2	7,4	9,0	7,1
— mješovita	6,6	7,2	9,1	7,1
— nepoljoprivredna	8,8	10,0	11,1	10,7
Ostala				
— poljoprivredna	19,4	32,2	31,0	38,2
— mješovita	28,8	39,3	41,0	41,6
— nepoljoprivredna	36,9	45,0	47,5	42,2

Izvor: Statistički bilten br. 399. 921. 1313. 1551.

Iz prikazanih podataka u tablici 5, sasvim su vidljive velike promjene u izdacima za ishranu i »ostalim« izdacima. Izdaci za ishranu relativno su se smanjivali kod svih tipova domaćinstava sve do 1978 (ovaj trend se nastavio i slijedećih 2–3 godine), a kod poljoprivrednih domaćinstava on je nastavljen i narednih godina. I obrnuto, »ostali« izdaci (opremljenost domaćinstva, kultura, razonoda, saobraćaj itd.) relativno su se povećavali (iznimka je 1973–78 god. kod poljoprivrednih domaćinstava, kada je došlo do neznatnog smanjenja). Kada, dakle, dolazi do relativnog smanjenja izdataka za ishranu tada dolazi do relativnog povećanja »ostalnih« izdataka. Izdaci za odjeću i obuću, te stanovanje, ogrijev i osvjetljenje relativno su stabilni u čitavom periodu i sa skoro neznatnim razlikama njihovog udjela u upotrebljenim sredstvima kod svih tipova domaćinstva. Struktura potrošnje kod svih tipova domaćinstava sasvim je u skladu sa tzv. Engelovim zakonima. Naime, sa povećanjem dohotka relativno se smanjuju izdaci za ishranu, relativno su stabilni izdaci za odjeću, obuću, stanovanje itd., a relativno se povećavaju ostali izdaci. Razlike u izdacima za piće između poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava, s jedne strane, i nepoljoprivrednih, s druge strane, smanjene su tek 1983, što, svakako, nije dovoljno (bez serije podataka) za tvrdnju da seosko stanovništvo relativno smanjuje te izdatke.

Iako su promjene u strukturi potrošnje kod svih tipova domaćinstava u skladu sa kretanjem njihovog dohotka, dinamika nastalih promjena kod svih nije ista. Najveće promjene (u periodu 1963–83) nastale su kod poljoprivrednih domaćinstava. »Ostali« izdaci, dakle, upravo ona potrošnja putem koje se selo na najočitiji način urbanizira, odnosno modernizira relativno su se najviše povećali u poljoprivrednim domaćinstvima (od 19,4% na 38,2%) i skoro se sasvim približili mješovitim i nepoljoprivrednim domaćinstvima. Relativno visok udio »ostalnih« izdataka kod poljoprivrednih i mješovitih domaćinstava, a koja su zapravo seoska domaćinstva (mada ne u potpunosti) ukazuju na izrazito snažan proces modernizacije sela i participacije seoskog stanovništva u kulturnoj unifikaciji društva. To je proces koji »predstavlja brisanje razlike između grada i sela u sferi vrednosti, nastanak jedinstvene homogene masovne kulture industrijskog društva«. ¹⁰⁾

Za nastanak i reprodukciju masovne kulture nužan uvjet je postojanje masovne industrijske proizvodnje. Ova je proizvodnja, upravo zato što je masovna, tipizirana i standardizirana, pa njena difuzija (tj. difuzija proizvoda), proizvodi unifikaciju i potreba i potrošnje. Veliku većinu svojih potreba seosko stanovništvo, uključeno u sistem razmjene globalnog društva, zadovoljava proizvodima koji nisu stvoreni na poljoprivrednom gospodarstvu, a isto tako ni na selu. Industrijski proizvodi su sasvim prevladali u potrošnji. Za potrebe stanovanja seljak gradi kuću industrijskim proizvodima, oprema domaćinstvo, također industrijskim proizvodima, pa čak i u ishrani njegovi novčani izdaci (a što znači kupovinu industrijskog proizvoda) se povećavaju i iznose skoro jednu trećinu. U odnosu na gradsko, seosko stanovništvo još uvijek ne dostiže ni nivo ni raznolikost potrošnje. Razlike se, međutim, smanjuju. Gradsko stanovništvo ima znatno kvalitetnije stanovanje (vodovod, kanalizacija, kupaona, grijanje i sl.), ali su razlike u vrsti materijala od kojeg su kuće građene, površini stana i prosječnoj površini po jednom članu minimalne. U strukturi ishrane osnovna promjena je nastala u odnosu potrošnje žita, brašna i proizvoda od brašna, te povrća, s jedne strane, i ostalih

namirnica (mesa, jaja, mliječni proizvodi, voće, šećer, med itd.), s druge strane. Potrošnja prvih je znatno smanjena (u čemu je posebno kukuruz izgubio tradicionalno važnu poziciju), a drugih povećana. U odjeći i obući sasvim se izgubila tradicionalna kućna proizvodnja. U opremljenosti domaćinstva (sredstva za rad u domaćinstvu, za informacije, kulturu i zabavu, namještaj, automobil itd.) razlike u odnosu na gradsko stanovništvo su negdje manje negdje veće. Inovativni procesi u opremljenosti seoskih domaćinstava posebno su prisutni kod mješovitih domaćinstava.¹¹⁾

Rezultati procesa razmjene suvremenog seoskog stanovništva sa gradskim je ono što nazivamo urbanizacijom sela. Urbano, to je ono gdje su smješteni početni impulsi razvoja i modernizacije, ono što označava suvremenost. Grad je, dakle, stvorio postojeći socio-prostorni sistem i metafora je za sve što znači aktivizam, nemir, stvaralaštvo, individualizam, neposredno neprepoznatljivu moć itd. Kao dio jedinstvenog socio-prostornog sistema selo i seosko stanovništvo se, dakle, urbanizira. Proces urbanizacije je proces unifikacije kulture, svakako ne bez konflikata i protivuriječnosti.

11) O promjenama u ishrani, stanovanju i opremljenosti, vidjeti: A. Hodžić; Inovacije u stanovanju, opremljenosti domaćinstava . . . , *Sociologija sela*, 54—54, Zagreb, 1976, također, Neka osnovna kulturna obilježja . . . , i grupa autora: *Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1980.

Standard of Living of the Village Population

Summary

In the contemporary Yugoslav village the pecuniary consideration is a quite dominating factor in overall income created mostly through work outside the agricultural estate. By exchange of work and produce with the global society (the town), the village is becoming urbanised, which is the basis of the spreading of culture, standardisation and unification of life.

The standard of living of the village population is, however, still greatly dependent on characteristics of individual agriculture, its place within the economy as a whole, as well as on the set of values prevalent in the society. With considerable fluctuation in certain periods (related to changes in the global society) a village population — particularly the agricultural sector — succeeds in keeping pace with the growth in the standards of living of the urban population, and even to reduce marked differences from previous periods. Modernisation of village life is expressed more through personal consumption than through agricultural production. We could, therefore, speak of domination of needs over production, which on the one hand contributes to conservation of production (low productivity, restricted specialisation, etc.), while on the other giving the village population an illusion (since no relatively permanent foundation can be established on such production) of emancipation as an already completed integration.

Уровень жизни сельского населения

Резюме

В современной югославской деревне почти полностью преобладает денежный доход в общей прибыли, получаемый преимущественно от работы вне крестьянского хозяйства. Наряду с товарным и трудовым обращением между селом и глобальным обществом (городом) происходит процесс урбанизации деревни, а это является основой для распространения массовой культуры, стандартизации и унификации образа жизни. Уровень жизни сельского населения еще во многом зависит от характера индивидуального производства, его места в общем хозяйстве и от системы ценностей в обществе. Однако, с определенными осцилляциями в отдельных периодах (обусловленными в первую очередь изменениями в глобальном обществе), крестьянам а также сельскохозяйственному населению удалось в некоторой степени, очередь изменениями в глобальном населении и преодолеть резко выраженные различия предшествующего периода. Модернизация крестьянской жизни в деревне сильнее сказывается в личном потреблении, чем в самом сельскохозяйственном производстве. По причине этого, можно говорить о преобладании потребления над производством, что, с одной стороны, способствует консервации производства (низкая производительность, весьма ограниченная специализация итд.) а с другой стороны, создает среди сельскохозяйственного населения, ложное представление (такое производство не является основательной предпосылкой) об эмансипации как законченной интеграции.